

A reformáció hatása a magyar nyelvi művelődésre*

Hallottam egyszer egy találó véleményt: ha Kálvin nem lett volna, lehet, hogy most nem magyarul beszélénk. Van benne valami, de egy kis kiegészítést hozzá kellene fűzni: ha Luther nem lett volna, ha katolicizmus nem lett volna... És mi lenne, ha? Meglehet, hogy akkor ma esetleg egy latinizált magyart vagy éppen a németet beszélénk. Az anyanyelvűség külső hatóerői mellett ott fáradozott száz és ezer magyar prédikátor, író, költő, és a reformáció hatására elkezdett folyamatot olyan jelesek vitték később sikerre, mint Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Petőfi Sándor és Arany János... Mondhatjuk, hogy a XVI. században elkezdődött folyamat a XIX. században, a reformkorban csúcspontot ért el.

ELŐZMÉNYEK

*Luther Márton szobra a budapesti
Evangélikus Hittudományi Egyetem
parkjában (A szerző felvétele)*

Elementáris hatással volt tehát a reformáció a magyar nyelvi kultúra megerősítésére, terjedésére. De hogyan történt mindez? Milyen volt a magyar nyelv állapota a XVI. század elején, amikor Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes hittételeit megfogalmazta? Magyarország politikai egysége megszűnt, a török szinte feltartóztathatatlanul terjeszkedett, Mohács után elfoglalta Budát, majd 1552-ig az ország középső harmadát. Ki tudja, mi lett volna, ha a magukra maradt végvárak (Szigetvár, Kőszeg, Eger) nem próbáltak volna ellenállni, s ezzel mégiscsak megtorpanásra készítették a törököt. 160 évre, Buda 1686-os felszabadításáig az ország három része szakadt, egységes politikai vezetés és katonai erő nélkül maradt, hatalmi vákuum keletkezett. Az ország középső részén az őshonos magyar lakosság szinte teljesen elpusztult, és fennállt a lehetőség, hogy az önálló Magyarország többé nem áll talpra. Talán a magyar kulturális élet viszonylagos folyamatossága tudta átmenteni a magyarságot ezen a két nehéz századon. Nemeskürty István (2003: 58.) legalábbis így látja: „A török hódoltsági

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

városokban (Pécs, Szeged, Kecskemét) magas színvonalú kultúrélet zajlott, iskolák működtek, katolikus, református, evangélikus, unitárius (szentháromság-tagadó), zsidó felekezetek háborítatlanul élték a maguk életét. Sztárai Mihály, Dráva menti evangélikus lelkész, török megszállt területen színdarabokat írt parasztjai számára; egyik színművét a messzi Kolozsvárott, az Erdélyi Fejedelemség területén, másikat Magyaróvárott, Habsburg-Magyarországon nyomtatták ki.”

Tehát a tragikus külső körülmények ellenére sikerült egyfajta szellemi-kulturális egységet fenntartani, sőt: erősíteni. Ebben játszott nagy szerepet a reformáció, amelyet végeredményben szerzetesek készítettek elő. „A közvélemény úgy vélte, főleg a ferences barátok prédikációi nyomán, hogy a törököt és az ország pusztulását Isten büntetésként mérte a magyarságra. Sok bűn között a legnagyobbnak azt tartották, hogy az ország Luther fellépése után is a pápa hitén maradt. Meg kell térni, magunkba kell szállni, el kell fogadni Luther tanait. Így lettek a reformáció első igehirdetői ferences papok, akik az 1530-as években tömegesen utaztak Wittenbergbe. S ez a magyarázata, hogy míg 1526-ig a magyar közvélemény általános ellenszenvvel figyelte Luther működését, addig a harmincas években, de főleg 1541 és 1552 után általánossá vált a reformáció hatása. Márpedig annyira, hogy fokozottan egyre radikálisabb felekezeti irányzatok uralkodtak, a helvét Zwingli, majd Kálvin tanai, majd a szentháromság-tagadó (unitárius) felekezet, utóbbi főleg Erdélyben és a hódoltságban. [...] A XVI. század közepén alig maradtak katolikus hívek és papok mindhárom országrészben.” (Nemeskürty 2003: 64.)

A reformáció nem volt mentes a belső vitáktól. Az első, lutheránus irányzat után jött a helvét (kálvinista), Erdélyben az unitarizmus, majd pedig a szombatosság. A felekezetek között gyakori volt az átjárás, ahogy azt Dávid Ferenc prédikátor esete mutatja, aki valamennyi irányzatnak harcos képviselője volt, s ezzel egy kicsit mintha mai politikai életünk egyes alakjait előlegezné.

VALLÁSI ANYANYELVŰSÉG

A reformáció terjedésének a politikai előzményeken, katonai kudarcokon túl nyilván oka volt valamiféle új összetartó erő keresése. A reformáció vonzerőt, reményt jelentett az emberközpontú, az autonómiát figyelembe vevő és olcsóbb egyház képében. A reformáció terjedésének fő eszköze azonban mindenképpen az anyanyelvűség volt.

Ez a folyamat már a középkorban megindult, majd folytatódott az erasmistákkal, végül pedig a reformáció teljesítette be. A vallási anyanyelvűségnek előzményei voltak egyes XV. századi kódexek. A legkorábbi magyar bibliafordítások ugyancsak egy katolikus, anyanyelvűséget szorgalmazó reformtörekvés eredményeként születtek, ezért összefoglaló néven *Huszita Bibliának* nevezzük. Három kódexben maradtak fenn: az ószövetség kisebb könyveit tartalmazó *Bécsi kódexben*, a négy evangéliumot tartalmazó *Müncheni kódexben* és a zsoltárok prózai fordításait tartalmazó *Apor-kódexben* (Dömötör 2006: 71.).

Az ország szétesése következtében két királyi-fejedelmi udvar alakult ki, a katolikus egyház intézményrendszere, a kultúrát jelentősen befolyásoló szerzetesrendek visszaszorultak. A kultúra új erjesztőivé a főúri udvarok és a városok váltak. Körükben terjedni kezdtek a katolicizmust megújítani kívánó, a protestantizmust előkészítő és részben vállaló erasmisták, akiknek szintén fő törekvésük volt a magyar nyelvet alkalmassá tenni a *Biblia* értelmezésére. 1533-ban Krakóban jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatott könyv, az erasmista Komjáti Benedektől, Szent Pál leveleinek magyar fordítása. Ide sorolható Pesti Gábor *Új testamentuma* és Sylvester János sárvár-újszigeti tanár-nyelvész-bibliafordító-nyomdász

munkássága. Sylvester 1541-ben fordította le az *Újszövetséget*: ez az első nyomtatott, teljes magyar nyelvű *Újszövetség*. Sylvester erasmista, környezete protestáns: „*működésének központja, Sárvár azonban a következő évtizedekben a dunántúli magyar evangélikusság első számú centrumává lesz.*” (Mányoki 2016)

A *Biblia* jusson el mindenkihez a saját anyanyelvén, az istentiszteletek legyenek anyanyelvűek, ez volt a reformáció fő gondolata. Forradalmi hatása volt ennek a nagyon természetes gondolatnak. A világ befogadásának, megértésének legfőbb eszköze az anyanyelv. Ezt vitte át a reformáció a vallási tanításokra. A magyar reformáció első évszázadában öt *Újszövetség*- és egy teljes *Ó- és Újszövetség*-fordítás született. Az öt *Újszövetség* közül kettő, Pesti Gáboré és Sylvester Jánosé erasmista jellegű, ezt követte Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter, Felegyházi János protestáns *Újszövetsége*. A teljes protestáns *Biblia* Károlyi Gáspár és munkatársainak a fordítása, az 1590-ben megjelent *vizsolyi biblia*. Ez a *Biblia* mindenképpen fordulópont a magyar nyelv történetében: mert kiegyenlítettebb nyelvhasználata meghatározó hatással lett az irodalmi nyelv alakulására (hasonlóan a Luther által fordított német *Bibliához*), valamint a népnyelv alakulására is. „*Hatása mind a szó- és szóláskincsen megnyilvánul, mind a – más nagy tekintélyű szerzők által is képviselt – e-ző nyelvjárásnak az ő-zővel szembeni uralomra segítésében érvényesül.*” (Dömötör 2006: 175)

Nemcsak a bibliafordítások érdemelnek figyelmet, hanem a zsolttárfordítások is. A Luther által írt himnuszok Németország mellett Magyarországon is terjedtek. Ezt szolgálta Gálszécsi István 1536-ban Krakóban megjelent – hazánkban első protestáns – énekeskönyve: *Kegyis énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske*. Ebben több szép Luther-ének is van, de régebbiek is megtalálhatóak benne.² A XVI. században további énekeskönyvek is megjelentek, például Huszár Gáltól, Gönczi Kovács Györgytől, a legkiemelkedőbb protestáns énekeskönyv azonban Szenczi Molnár Albert zoltároscopye. A genfi zoltárok átültetésével addig ismeretlen formákkal gazdagította a magyar verselést, egyúttal a szakszerű műfordítás mintaképe lett. Egyébként Károlyi és Szenczi munkássága összekapcsolódik. Szenczi Molnár Albert Károlyi Gáspár környezetében tanúja volt a *vizsolyi biblia* fordításának és kinyomtatásának, nevéhez fűződik a *Károlyi-biblia* javított kiadása. A *Károlyi-* vagy *vizsolyi biblia* nyelvre gyakorolt hatását mindenki elismeri, Csűry Bálint (1940) református szülőfalujának, a trianoni döntés után Romániához került Egrinek a nyelvében csaknem 150 bibliai eredetű szót, nevet, szólást, közmondást dokumentált.

AZ IRODALMI ÉS KÖZNYELV SZÜLETÉSE

A reformáció az elindítója a magyar nyelvi sztenderdizációnak, azaz az irodalmi és a köznyelv egyesülésének. A XVI. századig ugyanis nem volt egységes irodalmi nyelvünk. A magyar sztenderdért két nagyobb nyelvjárási terület versengett: a keleti és a nyugati. A keleti győzött, s ennek legfőbb oka az a széles ívet kirajzoló északkeleti nyelvjárásban szü-

1 „A Sylvester-nyomda néhány fametszetdúca a későbbiekben már Huszár Gál reformátori munkáját szolgálta, s Sylvester nyomdása, Abádi éppen úgy protestáns prédikátorrá vált, mint a tudós öccse, Sylvester Mihály. Ilyen háttérrel erőltetett föltevésnek tűnhetett, hogy az 1541-es *Újszövetség* csupán egy erasmista katolicizmus terméke, hiszen lutheránus kapcsolatokat mutat. Az is igaz ugyanakkor, hogy Sylvester az életének utolsó nyolc évét Bécs katolikus egyetemén töltötte, s nem került összeütközésbe az uralkodó vallással. A felekezeti frontok – a fellobbanó indulatok ellenére – valójában még nem voltak merevek, s az átmenetiségben az erasmista attitűd egyelőre életképesnek bizonyult.” (Mányoki 2016)

2 <http://zope.lutheran.hu/honlapok/protestans/felvidek/galszecs/galszecsistvan?detail=1>

letett Károlyi-féle *vizsolyi biblia* nyelve volt – amely évszázadokra meghatározta a magyar nyelv fejlődését. Ennek nyelvét terjesztették a sárospataki, debreceni, kolozsvári iskolák. Az egyszerű abaúji falu, Vizsoly a *Biblia* miatt vált turistalátványossággá, s ezzel a szlogennel fogadja a látogatót: „*A református Betlehem...*” A későbbiekben Kazinczy Ferenc nyelvújító munkássága is ehhez a tájhoz kötődik. Tehát Károlyi és Kazinczy: mai magyar irodalmi és köznyelvünk megalapozói.

A magyar stílus történetében a XVI. századi biblia- és zoltárfordítások önálló protestáns biblikus-zoltáros stílust alakítanak ki Szabó Zoltán (1986: 52–56.) szerint. A *Károlyi-biblia* nyomán terjedt el pl. az *Olyan fősvény, mint a hét szűk esztendő; Úgy áll, mint a Sion hegye*. A stílus sajátosságai: bibliai képek, zoltáros bűnbánati hangnem, zord erejű, komor, őszövségi tónus. Nagy hatással volt a következő évszázadok íróinak stílusára egészen a XVIII. század végéig. A XX. században, például Ady verseiben a stílusújítás forrásává vált. (A *Károlyi-bibliával* kapcsolatba hozható szállóigék, szólásmondások, közmondások egy egész kötetet töltenek meg: Csizmadia 1990.)

A protestáns bibliáknak nyelvi-stílusbeli hatása azért volt nagyobb, mint a katolikusokénak (pl. Káldi György 1626-os *Bibliája*), mert a protestánsoknál a bibliaolvasásnak nagyobb volt a szerepe, mint a katolikusoknál. Hallottam olyan véleményt, hogy a protestáns országokban ma is kimutatható jobb szövegértés egyik oka a rendszeres bibliaolvasásban rejlik.

A RETORIKA SZÜLETÉSE

Az anyanyelvűség programja mellett nem lett, nem lehetett volna sikeres a reformáció, ha nem állt volna rendelkezésére néhány fontos művelődési lehetőség. Ezek a következők voltak: a) könyvnyomtatás, b) retorika, c) vándorprédikátor, d) gyülekezeti éneklés, e) iskolák.

A reformáció abban a pillanatban érkezett, amikor egy, a kommunikációs világot éppen átformálni induló jelenség, a Gutenberg-galaxis terjedni kezdett. A reformáció első évszázada egybeesik a kézírásos kultúra visszaszorulásával, a könyvnyomtatás fokozatos elterjedésével. Kiss Jenő egyenesen azt mondja: „*a reformáció kezdettől fogva kommunikáció-technológiai fölénybe került a katolicizmussal szemben*”.³ A reformáció érkezése egybeesik az ókori retorika újrafelfedezésével. Az ókori retorikusok tudományos alapon feldolgozták, leírták a meggyőzést, amelynek gyakorlatát a mai napig alkalmazzuk. Az ókori retorikát a reneszánsz és a humanizmus éleszti fel, s elsőként a reformáció kezdi használni. Az első hazai retorika szerzője Pécseli Király Imre (1591 k.–1641 k.) református prédikátor, a XVII. század első felének legjobb protestáns költője. 1612-ben jelent meg *Isagoges Rhetroricae (Bevezetés a retorikába)* című könyve (összesen három kiadásban), de 1656-ban Nagyváradon is kiadták retorikát (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 211–212.). Az első magyar nyelvű retorika szerzője: Medgyesi Pál református egyházi író 1650-ben Bártfán adta ki *Doce praedicare (Tanítás prédikálni)* című munkáját, amely a prédikációírás szabályait táblázatba foglalja (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 168.). Az efféle gyakorlati prédikációsabályok forrása vagy mintája – az ókori retorikák nyomán – Luther Márton lehetett, aki az *Asztali beszélgetésekben* táblázatban (lásd mellékelve) sorolja fel a „*világnak tetsző*” és az „*Istennek kedves*” prédikátor ismérveit (Luther 2015: 15–16.).⁴

3 Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>

4 Köszönöm Szabó Lajos professzor úrnak (Evangelikus Hittudományi Egyetem), hogy felhívta rá a figyelmemet.

A világnak tetsző prédikátor	Istennek kedves prédikátor
Legyen nagy tudományú.	Képes legyen helyesen és igaz módon tanítani.
Legyen szép orgánuma	Jó feje legyen.
Legyen ékesszóló.	Jól tudja magát kifejezni.
Legyen szép küllemű, hogy kedveljék a lányok és a menyecskék.	Jó hangja legyen.
Pénzt ne kapni, hanem adni akarjon.	Jó emlékezőtehetsége legyen.
Olyasmit mondjon, amit az emberek szívesen hallanak.	Vegye észre, mikor kell abbahagynia.
	Meggyőződéssel és serényen végezze munkáját.
	Tegye föl rá életét és véré, vagyonát és becsületét.
	El kell tűrnie mindenkitől a támadásokat és bántalmakat.

Van újra retorika, akkor új erőre kaphat a prédikáció. A XVI. században felbukkan a már névvel ismert vándorénekes (lantos), s mellette a vándorprédikátor. Róluk írja Szerb Antal: „ezekben a kimeríthetetlen erejű igehirdetőkben ölt testet magyar földön az új kor emberideálja, az autonóm személyiség”⁵ Ebben a korban születik meg a magyar szónoki stílus, s annak választékos, szépen zengő, bibliai képeket, idézeteket használó protestáns prédikatori változata, amely mindmáig jellemzője a protestáns felekezeteknek. Ilyen vándorprédikátor volt Sztárai Mihály és Skaricza Máté, akik a török időkben református hitre térítették az Ormánságot. A közösségszerveződést a közös felolvasás és éneklés élményével erősíti a reformáció. „Nyelvhasználatuknak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv, az egyházi szertartásban, az istentiszteleteken magyar nyelven olvastak fel a Bibliából és persze magyarul énekeltek a zsoltárokat is.”⁶ Fontos újítás, hogy a kórus helyett bevezetik a gyülekezeti éneklést. A közös éneklés a hit megélésének fontos eszköze lett. A közös éneklést szolgálták a zsoltárfordítások, a magyar nyelvű énekeskönyvek, amelyek számos éneke a mai napig használatban van. És ne feledkezzünk meg az iskoláról sem. A reformáció széles körű iskolahálózatot hozott létre az elemi iskolától a gimnáziumon át a főiskoláig. Az 1530-as, 1540-es években alapítják a sárospataki, a debreceni, a pápai, később a nagyenyedi református, illetve a pozsonyi, a lőcsei, az eperjesi és a nagyszebeni evangélikus kollégiumokat.

A FELEKEZETI KÜLÖNBESÉGEK NYELVI MARADVÁNYAI

A reformáció eredményeként két nyelvi jelenség mindmáig fennmaradt. A magyar helyesírás történetében egészen a XIX. századig számon tartjuk a nyomdászok által kialakított és képviselt katolikus és protestáns helyesírás közötti különbséget. A *c*-vel jelölt hangot a katolikusok *cz*-vel, a protestánsok *tz*-vel jelölték. A *cs* hangot a katolikusok *ch*-val, a protestánsok *ts*-sel. Régi templomi feliratokon máig tanulmányozható ez az eltérés, pl. *Ditséret*.

5 Idézi: Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv, i. m.

6 Kiss Jenő i. m.

A különbség a XX. század eleji helyesírási egységesítésben eltűnt, de fennmaradt a családnevekben: *Madách, Babits, Rácz~Raátz* stb. (A katolikus-protestáns helyesíráshoz lásd: Kniezsa 1959.)

A felekezeti különbségek némely terminológiai különbsége ugyancsak máig fennmaradt. A katolikus terminológia (*elsőáldozás, mise, litánia, plébános*) mellett kialakult a protestáns kifejezések (*konfirmáció, istentisztelet, zsoltár, lelkész*). A katolikusok *vízözön* összetett szava a protestánsoknál helycserés formában *özönvíz*. A bibliai nevek esetében kis kiejtésbeli különbség is létrejött a katolikusok és a protestánsok között: *Izaiás* és *Ézsaiás*, *Samária* és *Szamária*. A vallási köszöntésekben is megvan a különbség: *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* (katolikus), *Erős vár a mi Istenünk!* (evangélikus), *Áldás, békesség!* (református). (A felekezeti nyelvi különbségek miatt van szükség felekezeti helyesírási, nyelvhelyességi útmutatókra, pl. *Útmutató...*, 2006, Református..., 2007, valamint vallási szószedetekre, pl. Erdős–Kiss 2016.)

A REFORMÁCIÓ STÍLUSA

Érdekes kérdés, hogy a reformáció nyelvi stílusa mennyire egynemű. Nem fedezhető fel retorikai vagy poétikai különbség az egyes felekezetek megnyilvánulásaiban. *„Az ágostai, a helvét reformáció alkotásai, valamint a Szentháromság-tagadók írásai sem különböztethetők meg szövegezésük, nyelvezetük alapján. A bennük feldolgozott műveltséganyag is nagyjából azonosnak mondható”* – írja Ács Pál (2009). Tartalmi, teológiai eltérés azonban van. *„A régebbi »debreceni« típusú énekeskönyvek egyik jellegzetessége volt a lutheránusokkal ví-*

A debreceni Református Nagytemplom (A szerző felvétele)

vott úrvacsorai küzdelem. A legtöbb vitára okot adó »Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed« kezdetű ének két, homlokegyenest eltérő – lutheránus és helvét – szövegváltozatban terjedt.» 1602-ben a debreceni református énekeskönyvet szerkesztő Újfalvi Imre mindkét változatot közölte: ez a „mindkét protestáns felekezet irányában nyitott úrvacsorai énekválasztéka egyedülállók a magyar reformáció történetében”, s talán egyfajta ökumenének a hírnöke.

A reformáció gyors térhódítása után újra felerősödtek az ellentétes tendenciák. Felbukkant az ellenreformáció, az újrakatolicizálás. Lehet, hogy a reformáció ereje némiképpen csökkent, de azért nem véletlenül nevezik sokan a református vallást „magyar vallás”-nak, s nem véletlen, hogy Debrecen a „kálvinista Róma”. A reformáció óriási szellemi, műveltségi és nyelvi hatása a másokkal való vitában, folyamatos diskurzusban alakult, és eredménye az ebből fakadó „türelem”, megértés és elfogadás. Azzal kezdtem, hogy Luthernek és Kálvinnak köszönhetjük talán, hogy ma magyarul beszélünk. De azt se feledjük, hogy a katolikusok „adták” Luthert, és a reformátusoknak köszönhetjük a legnagyobb magyar érseket (Pázmány Pétert).

A reformációnak meghatározó szerepe volt az anyanyelvi kultúrában. Létrejött és terjedni kezdett az anyanyelvi műveltség. Alapjaiban változott meg a magyarság viszonya anyanyelvéhez. Az anyanyelv megteremtette a nemzeti közösségé válás alapjait: irodalomban, költészetben, énekekben, zsoltárokból, részben a tudományos értekezésekben. Az anyanyelvi gyakorlatot nagy mértékben segítették az iskolák, a (vándor)prédikátorok, a hitviták és az iskoladrámák. Elkezdődött a latin holt nyelvvé válása, a magyar nyelv emancipációja, valamint a sztenderdizáció, az irodalmi és a köznyelv kialakulása. A XVI. századi tragikus magyarországi politikai helyzetben, az ország széthullásakor a „nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti együvé tartozás jelképének szerepét és képviselőjét” – írja Nemeskürty István (2003: 65.). Ez a példa sajnos újra időszerű lett a XX. században. A nyelv ismét kapott és kap is ilyen nemzetmegtartó, identitáserősítő szerepet.

Balázs Géza

Irodalom. Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra, 2004: Retorika. Osiris, Budapest; Erdős Attila–Kiss Gábor, 2016: Vallási szavak kisszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Cszizmadia Károly, 1990: Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Második kiadás. Hazánk, Győr; Csűry Bálint, 1940: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. Magyar Nyelv, 1940: 238–248; Dömötör Adrienn, 2006: Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai, Budapest; Kniezsa István, 1959: A magyar helyesírás története. Akadémiai, Budapest; Luther válogatott művei. 6. Prédikációk. Luther Kiadó, Budapest, 2015; Nemeskürty István, 2003: Kis magyar művelődéstörténet. 5. kiadás. Szent István Társulat, Budapest; Református nyelvhelyességi útmutató, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2007; Szabó Zoltán, 1986: Kis magyar stílustörténet. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest; Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához. Szent István Társulat, Budapest, 2006.

Internetes források. Ács Pál, 2009: Reformáció és anyanyelvű irodalom. www.historia.hu/userfiles/files/2009-0910/Acs.pdf. 2017. április 13.; Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>. 2017. április 13.; Mátyóki János, 2016: ...szól néked az itt magyarul – Sylvester János, az első teljes magyar nyomtatott Újszövetség fordítója. Evangélikus Élet, 2016.11.15. <http://www.evangelikus.hu/sylvester-bibliaforditas>. 2017. április 18.